

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК: 903.5:902.2 (477.51)

Маргарита Гарига-Грихно

ДАВНЬОРУСЬКІ КУРГАННІ НЕКРОПОЛІ ЧЕРНІГОВА ТА ЧЕРНІГІВСЬКОГО ПОДЕСЕННЯ В ДОСЛІДЖЕННЯХ Д. І. БЛІФЕЛЬДА

Курганні старожитності Чернігівського Подесення вже майже 200 років цікавлять дослідників, хоч їх планомірні дослідження розпочалися лише Д. Я. Самоквасовим. Одним з тих, хто на якісному рівні і масштабно продовжив справу Д. Я. Самоквасова, був Д. І. Бліфельд, який провів значні за обсягами розкопки в самому Чернігові, на всесвітньо відомому некрополі в с. Шестовиця Чернігівського р-ну та на кількох невеличких могильниках в басейні р. Білоус (лівий доплив Десни).

Ключові слова: археологія, курган, поховання, Чернігівщина, Подесення, Д. І. Бліфельд.

Одним з відомих археологів України був старший науковий співробітник Інституту археології АН УРСР кандидат історичних наук Д. І. Бліфельд. Після Д. Я. Самоквасова він чи не найбільше зробив для популяризації та вивчення курганних некрополів Чернігівщини.

Найбільш відомі його дослідження у Шестовиці. Давид Ісакович, який досліджував вище згаданий могильник, готував виявлені ним матеріали до публікації, але, на жаль, він помер 1966 р., не закінчивши підготовку рукопису до друку. Рукопис праці Д. І. Бліфельда підготували до друку співробітники відділу давньоруської і середньовічної археології Інституту археології АН УРСР, через що у виданні фахівці виявили певні недоречності і неточності. Окрім того, у тій ситуації, що склалася в радянській ідеології, в 1960-х рр. минулого століття Давид Ісакович не міг відкрито сказати про приналежність значної кількості поховань Шестовицького некрополя вікінгам-варягам, що пізніше було неспростовно доведено рядом фахівців, у т. ч. – і за даними антропології.

Розкопки Шестовицького некрополю були одним із наймасштабніших його досягнень. Протягом чотирьох польових сезонів (1948, 1956–1958 рр.) в семи курганних групах Шестовицького могильника його експедицією було розкопано 130 насипів, що дозволило простежити майнову і соціальну диференціацію як рядового населення, так і багатих дружинників, котрі належали до панівного класу ранньофеодального суспільства Київської Русі. Зокрема, у своїй монографії він виділив 6 типів дружинних поховань у Шестовиці.

Комплекс археологічних пам'яток в ур. Коровель біля с. Шестовиця Чернігівської області включає городище з посадом та подолом й розташованими навколо численними курганними групами в ур. Діброва, Колодливо, Узвіз і Коровель, що нині майже повністю досліджені. Шестовицькі кургани привернули увагу дослідників ще наприкінці ХІХ ст. (М. Константинович). Їх наукові дослідження були розпочаті у 1925–1927 рр. П. Смолічевим, який у різних групах за 3 сезони розкопав 42 насипи. 1946 р. вивчення Шестовицького комплексу було продовжене Я. Станкевич (7 насипів), 1947 р. – І. Ляпушкиним (1 поховання). Найбільші дослідження в Шестовиці провів у 1948, 1956–1958 рр. Д. Бліфельд, який розкопав понад 130 насипів. 1970 р. ще 2 (в ур. Діброва) розкрила М. Попудренко; 1980 р. О. Шекун відкрив 2 поховання на північний схід від городища; 1976 р. В. Коваленко, а 1983 р. О. Моця дослідили по 2 зруйнованих поховання в ур. Колодливо. Всього, т. ч., тут в різні роки було досліджено близько 180 насипів, під якими, з урахуванням групових, було виявлено понад 220 поховань.

Досліджені кургани не носили слідів перекопів або якихось пошкоджень, але насипи помітно розсувались і осідали, а їх висота зменшилась, від чого змінювався і профіль, і розміри кургану. Проте, ці зміни, певно, не на багато порушили їх первинний вигляд, особливо там, де вони не розорювалися. Всі кургани, за одним лише винятком, були округлі в плані і сегментовидні у вертикальному розрізі, в основному – куполоподібної форми [1, с. 45].

Залишки ровів простежувались лише навколо великих курганів, де вони мали бути досить глибокими, при невеликих курганах ровики були, мабуть, зовсім неглибокі і на момент досліджень непомітні.

Розміри курганів відповідають певною мірою типам поховань. Так, кургани перших двох груп містили тілопокладення на місці та тілоспалення на стороні, або зовсім не мали поховань. Середні і великі кургани покривали, здебільшого, тілоспалення на місці, або тілопокладення у дерев'яних трунах.

За поховальною обрядовістю вони поділяються на 4 групи: тілоспалення на стороні (20%) і на місці (17,5%), кенотафи (32%) – меморативні кургани на честь загиблих на чужині), та тілопокладення у простих могильних ямах і просторих ямах з дерев'яними домовинами (26,5%). При цьому тілопокладення становлять чи не найбільш чисельну групу поховань. Щоправда, за кількістю курганних насипів вони поступаються кенотафам, але за числом досліджених під цими насипами поховань (59, або третина від загальної кількості) безсумнівно домінують [2, с. 175].

Це можна пояснити, насамперед, винятковою роллю Шестовицького комплексу на Дніпровському Лівобережжі як місця зосередження підпорядкованих Києву представників дружинної верхівки (у т. ч. – варягів), які брали активну участь у військових і торговельних експедиціях у Візантію, де і могли ближче познайомитися з християнством. Вже за часів князювання у Києві Ігоря, а особливо – його вдови княгині Ольги, за кілька десятиліть до офіційного хрещення Русі, християнство, на думку вчених, швидко поширюється у Середньому Подніпров'ї, насамперед – у міських та дружинних центрах. Одним з проявів цього складного і тривалого процесу, що найкраще фіксується в археологічному матеріалі, і була поступова зміна язичницької поховальної обрядовості на християнську.

Незважаючи на значну кількість комплексів, котрі фахівці розглядають як ранньохристиянські, в багатьох насипах Шестовиці фіксувалися яскраві пережитки язичництва: посудини-стравниці, супроводжуючий поховальний інвентар, кістки жертвних тварин. Зокрема, у курганах Шестовицького могильника часто трапляються кістки жертвних тварин. Визначено їх в 35 курганах. Це далеко не повні дані, оскільки не всі кістки, зокрема, з поховань із тілоспаленням, збереглися.

Майже половина поховань містить залишки лише одного якогось виду тварин. Це переважно бідні поховання з тілоспаленнями на стороні або тілопокладеннями у простих ґрунтових могилах. У багатих курганах з тілоспаленням на місці трапляються здебільшого кістки кількох тварин. По декілька тварин було і в багатих тілопокладеннях.

Серед кісток тварин, виявлених у курганах Шестовицького могильника, перше місце займають кістки коня, які засвідчені в 27 курганах. Кістки коня наявні були курганах з тілоспаленням на місці, перепалені кістки яких визначені були фахівцями, за одним лише винятком. Друге місце за кількістю займають кістки собаки, знайдені у 18 курганах. У похованнях з тілопокладеннями вони виявлені всього тричі – два рази в дружинних похованнях з дерев'яними склепами і один раз – в кургані з колективним похованням.

Інші тварини траплялись рідше: бик – в десяти похованнях, коза або вівця – у восьми, свиня – в п'яти похованнях. У семи похованнях виявлені пташині кістки.

У похованнях виявлені і рештки диких тварин: оленя, косулі, зайця, лисиці, а також і дикої птиці – куріпки. Всього кістки диких тварин виявлені в семи похованнях; всі, за виключенням одного, з тілоспаленням. У більшості поховань були представлені кістки лише однієї дикої тварини, лише в одному їх було три або чотири.

Поховальний інвентар досить різноманітний: він представлений залишками тканин, фібул, бронзових пряжок та бляшок, скроневими кільцями, візантійськими та арабськими монетами, речами військового призначення (мечі та наконечники їхніх піхов – бутеролі, скрамосакси та деталі їхнього оздоблення, бойові сокири, вістря списів і стріл, кінське спорядження), керамічним посудом тощо.

Таким чином, характер могильника виразно засвідчив інтернаціональний склад населення, яке його залишило. Аналіз поховальних споруд, обряду поховання та супроводжуючого інвентарю свідчить, що значна частина поховань Шестовицького могильника (не менше 20 могил) були залишені варягами. Так, в курганах № 36 і № 93 (нумерація поховальних комплексів дана за Д. І. Бліфельдом) виявлено кінські кістяки, які перебували на земляних виступах в ногах померлих людей. Подібні поховання коней у спеціальних приміщеннях або на земляних виступах в ногах померлих відомі в Скандинавії, зокрема, на могильнику Бірка. Варязькими, ймовірно, є і поховання в курганах № 58 і № 83, де на кострищах виявлені зігнуті мечі, а в похованнях №№ 53, 60, 69, 78 знайдені черепахоподібні фібули – характерна деталь скандинавського жіночого костюму. Більшість дослідників визнають скандинавським і обряд поховання в човні. Отже, кургани № 9 та № 23, де знайдені залізні заклепки, ймовірно, теж слід відносити до варязьких. А в одному з кенотафів, крім фрагментів заклепок, виявлені скляні фігурки і гральна кістка – деталі гри, занесеної з того ж північного регіону.

Ці висновки підтверджують і антропологічні матеріали: частина чоловічих черепів з найдавнішої групи поховань Шестовиці, на думку антрополога Г. П. Зіневич, мали виразні нордичні

риси – подовжений середньовисокий доліхомезокранний череп з вузьким обличчям, кілька сплющеним по горизонталі, високими орбітами і ледь виступаючим носом. Проте вже в третьому-четвертому поколіннях вони практично нівелюються, північний елемент повністю розчинився в слов'янському середовищі, що є зайвим підтвердженням одноразового переселення декількох варязьких сімей в Шестовицю наприкінці IX ст. [4, с. 40].

За висновком Т. А. Рудич, котра досліджувала антропологічний склад населення Лівобережної України давньоруського часу, чоловічі черепи з Шестовицького могильника дистанціюються від інших серій. До аналогічних висновків прийшла і С. Л. Санкіна, яка відзначила, що чоловічі черепи з Шестовиці виявляють найбільшу статистичну близькість з серіями вікінгів зі Швеції та Британії. Присутні серед дружинних поховань і вихідці з Пруссії (поховання у зрубної гробниці хевдінга – вождя-жерця з рабинею і конем, в кургані № 42 і, можливо, в кургані № 110), із зайнятих номадами степів Півдня (парні поховання, орієнтовані головами в різні боки, в курганах № 38 і № 61) і населених фінно-угорськими племенами лісів Півночі (кургани № 122 та № 124, з північною орієнтацією померлих та з глиняними імітаціями добрячих лапок). Надалі всі вони знайшли тут собі нову батьківщину, вірою і правдою служили київським князям, а шлюби укладали переважно з місцевим населенням, що й зумовило таку швидку асиміляцію прибульців, хоча нащадки останніх ще довго становили соціальну та військову еліту Шестовицького гарнізону. Втім, відзначимо, що поховання прибульців з різних регіонів Центрально-Східної Європи складають трохи більше 10% від загальної кількості похованих на Шестовицькому некрополі; інші майже 90% були залишені слов'янами, серед яких представлені як сіверяни, так і вихідці з Правобережжя [5, с. 19].

Дослідження некрополя у Чернігові почалися 1952 р. Давньоруський могильник на старому кладовищі у «Берізках», знаходився на північній околиці Чернігова, на лівому березі р. Стрижня. Ще 1908 р. Д. Я. Самоквасов налічував тут 5 великих курганів висотою 3,5 – 10 м та діаметром від 11 до 20 м, та понад 40 курганів меншого розміру. Продовженням цієї групи були 12 курганів, що знаходилися на захід від неї, в урочищі «Кургань».

На момент досліджень Д. І. Бліфельда від могильника залишилися незначні рештки курганів. Основна їх частина була зосереджена по вул. Держинського та по пров. Курганний. 1952 р. експедицією Інституту археології АН УРСР за участю Державного Ермітажу та Чернігівського історичного музею було розкопано 18 курганів. Всі насипи розкопувалися повністю. Середні та великі насипи з-поміж них досліджувалися по чотирьох секторах. Малі кургани розкопувалися лише двома секторами. З 18 розкопаних в могильнику курганів лише 14 виявилися з похованнями: три тілопокладення і 11 тілоспалень, решта 2 були кенотафами. В усіх випадках тілоспалення відбувалося на місці, на рівні давньої поверхні. В деяких випадках кострище залишалось непорушеним, в інших його згрібали до купи. Також зафіксовані випадки, коли перепалені кістки, зібрані на цьому ж кострищі, вміщували у поховальний горщик.

Щодо будови поховальних кострищ, то в курганах, досліджених Д. І. Бліфельдом, збереглися значні рештки обгорілого дерева, що, можливо, становлять залишки дерев'яних споруд, в яких відбувалося тілоспалення.

В результаті вивчення перепалених кісток з чотирьох курганів було визначено дослідником склад жертвних тварин. Серед них зустрічалися кістки коня, собаки. Також присутні і дикі тварини (заєць, куниця).

На увагу заслуговує третій курган (№ 17), де було виявлено складне дружинне поховання – дружинник у зрубі, за його межами – два коня і під одним з них – ще одна людина. Це поховання Д. І. Бліфельд інтерпретував як парне тілопокладення з конем, яке становить певний тип добре відомих у Середньому Подніпров'ї дружинних поховань у зрубі. Правда, серед зрубних поховань не тільки в Подніпров'ї, а й взагалі на території Давньої Русі, поховання з двома конями не відомі. Такі поховання зустрічаються в Скандинавії. Головна відмінність цього дружинного поховання полягає в характері супроводжуючого поховання. Це була не жінка-рабиня, а чоловік, судячи з поховального інвентарю та розмірів кісток.

Речовий матеріал, здобутий при розкопках могильника на Старому кладовищі в «Берізках», порівняно невеликий і в основному типовий для давньоруського могильника IX–X ст. В більшості чоловічих поховань виявлено озброєння. Лише в одному випадку в дружинному похованні в зрубі озброєння представлено бойовою сокирою. Решта поховань з рештками озброєння визначаються лише знаряддями лучника. Залізні наконечники стріл виявлені в невеликій кількості (черешкові з невеликим пером), залишки лука інтерпретовані за кістяними пластинами та рештками сагайдака. Аналогічні знахідки походять з Чорної могили та Шестовицьких курганів.

З речей чоловічої приналежності порівняно частою знахідкою є рештки шкіряних сумок (т. зв. ташок). Вони знайдені в двох розкопаних курганах; їхні рештки представлені різними видами бронзових ромбовидних бляшок, що прикрашали верхню кришку.

Значний інтерес становить комплект бронзових поясних бляшок, до складу якого входять понад 60 артефактів в основному двох видів: переважно овальної форми зі срібною інкрустацією і мідною вставкою в центрі та серцевидної форми з кулястою порожниною в центрі. Аналогічні комплекти були знайдені на могильниках у Шестовиці, Табаївці, Седневі. За межами Чернігівщини такі комплекти не зустрічаються.

Речей жіночої приналежності було знайдено дуже мало. Це, здебільшого, прикраси, намистини та дротяні скроневі кільця із зав'язаними кінцями. В більшості ці речі знайдені в курганах разом з речами чоловічої приналежності, що вказує на парні поховання. Лише одне поховання з розкопок 1952 р. відзначається виключно жіночими прикрасами (кругла срібна підвіска з філігранню та золоте кільце із зав'язаними кінцями).

Отож, за всіма ознаками обряду та інвентарем могильник на Старому кладовищі в «Берізках» можна віднести до X ст.

Окрім того, Д. І. Бліфельдом були проведені розвідки та розкопки на лівобережжі Середнього Подніпров'я. До складу Деснянської археологічної експедиції ІА АН УРСР входили також співробітники Чернігівського історичного музею. Основним завданням перед групою дослідників стояло більш детально вивчити територію західної частини Лівобережжя, тобто Чернігівщини.

Експедиція відкрила вперше ряд селищ у басейні р. Білоус (правий доплив Десни), де, за літописами, знаходилась «вся жинь» чернігівських князів, та провела розкопки трьох пам'яток, а саме: курганних могильників в селах Новий Білоус, Кошівка та Табаївка.

Могильник в с. Новий Білоус зберіг у своєму складі на момент досліджень 12 курганів, розташованих компактною групою, та насипи були дуже деформовані. В діаметрі вони мали 5–7 м, за висотою – 0,5–1 м та були пошкоджені впускними похованнями сучасного кладовища. Всього на могильнику розкопано 3 кургани, але рештки давніх поховань виявлені лише в двох. В обох випадках це були тілоспалення на місці. Більш-менш значний поховальний інвентар був представлений у третьому похованні. Кострище збереглося досить добре, лише з південного краю воно було зрізано впускною поховальною ямою. При розчистці кострища виявлена група предметів: три горщики, уламок залізного ножа, бронзова квадратна застібка від шкіряної сумки-ташки і серцевидна прорізна бляшка. Представлені речі є типовими для поховань X ст.

Розкопки біля с. Кошівка проводилися на трьох найкраще збережених курганах. На момент досліджень на могильнику збереглося 10 насипів, 8 з яких розташовані були компактною групою, а 2 знаходилися окремо. Всі кургани мали чітку куполоподібну форму та у діаметрі мали до 10 м, у висоту 1,5 – 1,8 м. Поховання, досліджені Д. І. Бліфельдом, містили тілопокладення у могильній ямі, без супроводжуючого інвентарю.

На правому березі р. Білоус, на західній околиці с. Табаївка, експедицією Д. І. Бліфельда були продовжені дослідження Табаївського некрополя (М. Т. Константинович, 1878 р., П. М. Добровольський, 1904 р.). Пізніше, 1985 р., ще 12 насипів розкопав тут О. П. Моця. На території кладовища досліджено 2 насипи (із зафіксованих наприкінці XIX ст. у трьох групах близько 100) та ще 3 – в ур. Волотуха. В усіх курганах виявлено поховання за обрядом тілоспалення на стороні. Табаївський могильник на час досліджень складався з двох груп курганів. Перша група на момент розкопок складалася з 40 курганів, розташованих тісною компактною групою. Форма насипів куполоподібна, висотою від 1 до 3 м, діаметр 5 – 15 м. Навколо курганів простежуються сліди ровиків. Друга група була поганою збереженості: кургани були сильно розорані, з них простежувалися лише два. Давид Ісакович розкопав 1949 р. п'ять курганів – два з першої групи та три – у другій. У всіх розкопаних курганах були виявлені залишки тризни у верхній частині насипу, обряд поховання – тілоспалення, у двох випадках на стороні, у трьох – на рівні давньої поверхні. За знахідками могильник датується автором IX–X ст.

Окремо зазначимо, що Табаївський могильник був некрополем розташованого на протилежному боці р. Білоус городища літописного міста Оргоц, вперше згаданого в Іпатівському літописі під 1159 р. Місто було важливим дружинним табором, що контролював середню течію р. Білоус (чим, власне, і зумовлена наявність у Табаївці дружинних поховань), та у XII ст., з відміною князівського полуддя, у якому він відіграв важливу роль, поступово занепав. І 1159 р. Чернігівський князь Святослав Ольгович з гиркотою називав його серед спорожнілих центрів Чернігівської землі, у якому мешкали лишень «всарі та половці».

Джерела та література:

1. Бліфельд Д. І. Давньоруські пам'ятки Шестовиці / Д. І. Бліфельд. – К., 1977. – с. 234.
2. Андрощук Ф. О. Топографія та хронологія Шестовицького могильника / Ф. О. Андрощук // Археологія. – 1995. – № 3. – С. 117–118.
3. Коваленко В. П. Літописний Оргощ / В. П. Коваленко, О. П. Моця // Міста Давньої Русі. Збірка наукових праць пам'яті А. В. Кузи. – К., 2014. – С. 265–278.
4. Зіневич Г. П. До антропології Шестовицького могильника / Г. П. Зіневич // Матеріали з антропології України. – К., 1962. – Вип. 2. – С. 377.
5. Рудич Т. О. Населення Лівобережної України давньоруської доби за матеріалами антропології / Т. О. Рудич // Археологія. – К., 2009. – № 4. – С. 16–24.
6. Санкина С. Л. Скандинавские группы Древней Руси / С. Л. Санкина // Европа – Азия: проблемы этнокультурных контактов. – СПб., 2002. – С. 139–143.

Маргарита Гарига-Грихно

**ДРЕВНЕРУССКИЕ КУРГАННЫЕ НЕКРОПОЛИ ЧЕРНИГОВА И ЧЕРНИГОВСКОГО
ПОДЕСЕНЬЯ В ИССЛЕДОВАНИЯХ Д. И. БЛИФЕЛЬДА**

Курганные древности Черниговского Задесенья уже почти 200 лет интересуют исследователей, хотя их планомерные исследования начал лишь Д. Я. Самоквасов. Одним из тех, кто на высоком уровне и масштабно продолжил дело Д. Я. Самоквасова, был Д. И. Блифельд, который провел значительные по объемам раскопки в самом Чернигове и на всемирно известном некрополе близ с. Шестовица Черниговского района, и на нескольких небольших могильниках в бассейне р. Белоус (левый доплив Десны).

Ключевые слова: археология, курган, захоронения, Черниговщина, Подесенья, Д. И. Блифельд.

Margarita Haryha-Hryhno

**BURIAL MOUND NECROPOLIS CHERNIHIV AND CHERNIHIV PODESENNYA IN STUDIES
D. I. BLIFELD**

The researchers have been studying the ancient burials of Chernihiv Podesenja for almost 200 years, although their systematic study was begun only by D. Y. Samokvasov. One of D. J. Samokvasov's followers who continued his work was D. I. Blifeld, who carried excavations in the heart of Chernihiv, in the world-famous necropolis in the village Shestovitsa in Chernigov region and several small burial grounds in the basin of the river Belous (left tributary of the Desna).

Keywords: archaeology, barrows, burial grounds, Chernihiv, Podesenja, D.I.Blifeld.

Стаття надійшла до редакції 24.11.2015

УДК 929 (47): 159.964.26

Володимир Коваленко

**МОЛОДІ РОКИ ВОЛОДИМИРА СВЯТОСЛАВИЧА: ШЛЯХ ДО КИЇВСЬКОГО
ПРЕСТОЛУ У СВІТЛІ ТЕОРІЙ А. АДЛЕРА – Е. ЕРІКСОНА**

Досліджень рівня монографій присвячених життю київського князя Володимира Святославича майже немає, що пояснюється практично повною відсутністю автентичних історичних документів. Оригінальну можливість для реконструкції психологічного портрету князя в його молоді роки дає використання методик, розроблених Е. Еріксоном (теорія формування особистості) та А. Адлером (індивідуальна теорія особистості).

Ключові слова: київський князь Володимир Святославич, боротьба за Київ, психологічний портрет, Е. Еріксон, А. Адлер.

Незважаючи на епохальні зміни і, здавалося б, величезний масив джерел (вітчизняне й іноземне літописання, свідчення візантійських, німецьких, арабських та інших мандрівників, місіонерів і дипломатів, пам'ятники археології й архітектури, нумізматики й геральдики, билини та скандинавські саги) доводиться констатувати, що дослідження, присвячені життю та діяльності Володимира Святославича, й досі можна перелічити на пальцях. Почасти це пояснюється тим, що від